

UDC 94:316.7(497.11)''1941/1944''
02(497.11)''1941/1944''
351.751.5(497.11)''1941/1944''

МА Дејан Зеџ, истраживач сарадник
Институт за новију историју Србије
dejanzec@gmail.com

Оригиналан научан рад
Примљен 10.01.2016
Прихваћен 12.02.2016

Издаваштво, библиотеке, цензура и књижевни живот Београда за време немачке окупације у Другом светском рату (1941–1944)

Апстракт: Током немачке окупације у Другом светском рату, културни и књижевни живот Београда доживео је огромну и наметнуту трансформацију, чији је циљ био да се стваралачке снаге зауздају и натерају да раде у корист нацистичке и колаборационистичке пропагандне машинерије. Створена је културна политика која се ослањала на идеолошке постулате нацизма, национализма, ксенофобије и антимодернизма. Контрола је спровођена путем цензуре штампаног материјала и забране штампања књига и часописа, путем контроле значајних књижара и издавачких кућа. Успостављањем надзора књижевни живот је у великој мери замро, јер се већина писаца и интелектуалаца повукла из јавности и одбила да делује у наметнутом систему.

Кључне речи: књижевност, издаваштво, библиотеке, окупација, Београд

Културна политика под окупацијом

Када се размишља о променама које су задесиле културни живот и које су утицале на духовну надоградњу житеља српске престонице, искаче у први план чињеница да се највећа промена у односу на предратни период могла уочити на пољу књижевности, која је у потпуности била подређена контроли окупа-

ционих власти и укључена у машинерију која је имала задатак да промовише пропагандне и идеолошке циљеве Немаца и њихових српских помагача. Српска књижевност је у периоду немачке окупације спала на веома ниске гране.¹ Књижевно стваралаштво је провинцијализовано, идеологизовано, критичка оштрица је отупљена, а књижевници, велики српски писци и песници, су заплашени, малтретиран и остављени без средстава за живот, што је код већине књижевника условило готово потпуну пасивизацију, повлачење у себе и изолацију из јавног и културног живота.² Створен је сурогат правог књижевног стваралаштва, који је требао да замени и истисне оно што су генерације српских и југословенских мислилаца и великана писане речи стварали и неговали деценијама, и тај сурогат књижевности је био највећој мери јалов и баналан, ускогруд и провинцијалан, у потпуности подређен једном анахроном и ишчашеном погледу на свет који је настао у главама људи који су у оквиру српског колаборационистичког система били задужени за креирање просветне и културне политике.³ Креатори српске културне политике у периоду окупације, у предратно доба углавном неостварени људи са маргина српске културе и паракултуре, покушали су да српску књижевност уклопе у шаблон који је био сразмеран улози српског народа у „Новој Европи”.⁴ Промовисане су теме које су властима биле блиске, попут романтизованих представа српске прошлости, патријархалног живота српске сеоске задруге, култа домаћина, култа светосавља или, са друге стране, критика урбаног и модерног, вулгарни антикомунизам и антисемитизам, слављење

¹ Ђорђевић, Бојан, *Српска култура под окупацијом*, Београд 2008, стр. 88. (у даљем тексту: Ђорђевић, Б., *Српска култура...*).

² Ђорђевић, Бојан, „Smisao intelektualnog angažmana u ratu i okupaciji”, у: *Intelektualci i rat 1939–1947*, dio 1, uredili Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina, Zagreb 2013, str. 107–114. Аритон Михаиловић, писац и драматург, у свом дневнику пише: „За интелектуалце који свој рад везују за ход светских и домаћих догађаја, ова ситуација је најмучнија. Њихов унутрашњи свет и назови не подударују се са стварношћу. Они осећају да нису своји и да рад који се тражи од њих није онај који ће умирити њихову савест, народну или расну савест. Тај бол се лако не преболева, а догађаји газе немилосрдно и савести и душе и идеје. Радити, значи објавити и рат самом себи; не радити, значи бити саботером и сумњивим којима се спрема у најсрећнијем случају логор у Немачкој, ако не нешто горе”. Михаиловић, Аритон, *Успомене из окупације*, Београд 2004, стр. 8.

³ Велибор Јонић, који је током окупације обнашао дужност министра просвете, кратко и језгровито је на саслушању 1945. године објаснио шта је била основа колаборационистичке културне политике. На питање иследника шта подразумева израз „национални дух”, који је био мотив целокупне просветне и културне политике колаборациониста, Јонић је одговорио: „Под изразом „национални дух” подразумевана је наша народна традиција, васпитавање у националном духу имало је створити тип нашег српског човека, насупрот безбојном интернационалном типу, какав је стваран под утицајем неконтролисаних међународних струјања, путем радија, филмова, музике и других савремених техничких средстава општења”. Војни архив (ВА), Четничка архива (Ча), к. 269, ф. 3, бр. 17, Записник о саслушању Велибора Јонића, стр. 78.

⁴ Бојан Ђорђевић их назива „лумпенинтеликуалцима слабог угледа са јаким осећајем осујећености”. Видети: Ђорђевић, Бојан, „Srpski intelektualci u okupaciji: od ćutnje do rezignacije”, у: *Intelektualci i rat 1939–1947*, uredili Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina, Zagreb 2012, str. 271.

„европског” духа, који су оличавали Немци и националсоцијалисти, и њихове борбе против „уништитеља” и „кваритеља” тог духа.⁵ Национализам, односно уска интерпретација национализма (који је виђен као „сублимисана тежња за повратком тзв. изворном и неукрајаном врелу српске духовности”), који је био заједнички именитељ наведених тема, био је идеолошка основа на којој је почивала целокупна диригована култура, дакле и целокупна књижевна продукција.⁶ Није само сиромашна и диригована књижевност обележила овај период, већ и девастација појединих културних институција од националног значаја, пре свих великих београдских библиотека, које су биле праве ризнице писане речи. Можда је најпримереније одељак о књижевности у периоду рата и окупације започети описом тужне судбине београдских библиотека.

Београдске библиотеке

Књижевни живот српске престонице је у самом почетку периода окупације био, пре свега другог, обележен ужасним разарањем Народне библиотеке у Београду, која је у ваздушним нападима снага Луфтвафе у ноћи између 6. и 7. априла 1941. године, била погођена запаљивим бомбама, што је довело до уништења готово целокупног њеног фонда. Нису страдале само муком сакупљене књиге, којих је према неким подацима до 1941. године било готово 600.000, већ и непроцењиво културно благо, углавном стари српски рукописи, повеље и документи, као и сва штампа из периода између 18. века и почетка 20. века, као и небројена писма, мапе и географске карте.⁷ Штета је била огромна и ненадокнадива, према проценама изгорело је око 350.000 књига и око 500.000 различитих свезака.⁸ До уништења културног блага је дошло упркос томе што се пре рата озбиљно размишљало како то благо заштитити у случају ратног стања. Још почетком рата, 1939. године, формулисан је план евакуације културних добара у случају напада на Југославију и овим планом је предвиђено да се из најзначајнијих државних институција важан материјал безбедно спакује и спроведе на унапред одређене локације широм земље. Поступајући према овом плану, управник Народне библиотеке у Београду Драгослав Илић је најдрагоценији материјал спремио за транспорт још 1. априла 1941. године, али је у наредним данима обавештен од стране Министарства просвете да се евакуација ипак неће

⁵ Ристовић, Милан, „Изопачени град у идеологији српских колаборациониста 1941–1945”, у: *Нова српска политичка мисао*, vol. XI, no. 1–4, 2006, стр. 67–79.

⁶ Ђорђевић, Б., *Српска култура...*, стр. 72.

⁷ Ј. М., „Народна библиотека”, *Обнова*, бр. 11, 17. јул 1941, стр. 5.

⁸ Kreso, Muharem, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944*, Beograd 1979, str. 42, 135.

извршити, због техничких немогућности.⁹ Грађа је обезбеђена на онај начин на који су услови то дозвољавали – спремљена је у подрум, који је био плитак и од цигала, што заправо није представљало никакву заштиту за исту.

Крај око Народне библиотеке (Косанчићев венац) је жестоко бомбардован у поподневним и вечерњим часовима 6. априла и том приликом је запаљива бомба погодила зграду библиотеке. Није било могућности да се пожар заустави и током ноћи је највећи део зграде изгорео. Према сведочењима радника библиотеке који су се налазили у близини током прве вечери и наредних дана, пожар је тињао и није се потпуно угасио ни током наредна три дана.¹⁰ Током јула 1941. поставило се у јавности питање одговорности за страдање библиотеке и драгоцености из њених фондова. Истрагу је преко новина предводио Милан Јовановић Стоимировић, који је сматрао да управник Илић није учинио све што је било у његовој моћи да се драгоцености спасу, оптужујући га за јавашлук и небригу.¹¹ Управник Драгослав Илић се преко штампе бранио од напада, сваљујући кривицу на Министарство просвете и на предратну власт уопште, коју је оптуживао да није имала слуха за проблеме са којима се Народна библиотека суочавала током дугог низа година.¹² До краја 1941. године спроведена је и званична истрага. При Комесаријату Министарства просвете формирана је комисија која је требала да испита све сведоке и утврди ко је сносио највећу кривицу за страдање библиотеке. Пошто су узете изјаве и саслушани сви сведоци, комисија је ослободила Драгослава Илића одговорности и кривицу свалила „на одговорне више државне власти до 6. априла 1941. године, које се, поред свега заузимања управа и пријатеља Народне библиотеке после Уједињења, нису постарале да једна таква важна установа добије модерну зграду са бетонираним трезорима, у којима је једино могуће очувати драгоцене рукописе и књиге, у

⁹ Дурковић-Јакшић, Љубомир, „О пропасти Народне библиотеке у Београду 1941. и судбини њених реткости”, у: *Археографски прилози*, бр. 6-7, 1984–1985, стр. 8–9. (у даљем тексту: Дурковић-Јакшић, Љ., „О пропасти Народне библиотеке...”). Министар просвете Милош Трифуновић је 3. априла разговарао са управником Народне библиотеке Драгославом Илићем, управником Државне штампарије Момчилом Милошевићем, управником Државног архива Александром Арнаутовићем и управником Музеја кнеза Павла Миланом Кашанином и у том разговору их обавестио да евакуација културних добара из престоничких институција није била изводива. Илић је обавештен да није могуће одвојити два камиона који су требали да вредну грађу из Народне библиотеке отпреме до манастира Благовештење у Кабларској клисури.

¹⁰ Најдетаљнији опис страдања Народне библиотеке даје Љубомир Дурковић-Јакшић, који се позива на сачуване документе из Архива Србије и Архива САНУ који се односе на истрагу о одговорности за пропаст библиотеке коју је вршио Комесаријат Министарства просвете током лета и јесени 1941. године. Видети: Дурковић-Јакшић, Љубомир, „О пропасти Народне библиотеке у Београду 1941. и судбини њених реткости”, *Археографски прилози*, бр. 6-7, 1984–1985, стр. 7–50.

¹¹ Ј. М., „Народна библиотека”, *Обнова*, бр. 11, 17. јул 1941, стр. 5.

¹² Илић, Драгутин, „Зашто је изгорела Народна библиотека”, *Обнова*, бр. 17, 24. јул 1941, стр. 5.

случају ма каквог пожара. На другом месту, пропасти Библиотеке допринела је и одлука Министарства просвете I пов. бр. 15, од 3. априла 1941. год, којом је било наређено да се ни Народна библиотека ни друге просветно-културне установе не однесу из Београда, због тога што министар војске није могао дати потребна превозна средства¹³. Оваква одлука је била и политички и пропагандно опортуна, а уз то је била и прилично исправна. Властима је погодно да искористе трагичну судбину културног блага Народне библиотеке како би напали предратну југословенску власт. Одговорност Немаца се, наравно, није испитивала. Међутим, то што је ослобођен одговорности за страдање библиотеке није помогло управнику Драгославу Илићу, који је био смењен са функције, а на место управника је постављен Ђорђе Радојичић, дотадашњи шеф одсека за старе књиге. Ни Ђорђе Радојичић није дочекао крај рата као управник, смењен је у марту 1944. године а уместо њега је за управника постављен Момир Вељковић, бивши управник Народног позоришта.¹⁴

Проналажење адекватног смештаја за оно што је од библиотечког богатства преостало, као и почетак обнове библиотечког фонда, представљени су као приоритети нових колаборационистичких власти, посебно оних појединаца који су у новим приликама одлучивали о културној политици. Током лета 1941. године Народна библиотека је привремено смештена у просторије Феријалног савеза у Француској улици 36 (Позоришној), иако те просторије нису испуњавале услове које су институцији каква је била библиотека били неопходни.¹⁵ Преко штампе се апеловало на јавност да помогне раду библиотеке а богатим појединцима да одвоје материјална средства за њено збрињавање. Неадекватни смештај је представљао све већи проблем, јер зграда у којој је библиотека била привремено смештена није могла да прими оно што је од књига спасено, нити оно што су грађани и друге културне и просветне институције касније донирале. Сматрало се да би добро решење било да се Народна библиотека трајно смести у зграду Соколског друштва „Матица” у Делиградској улици, обзиром да су соколска удружења одлуком окупаторских власти била забрањена.¹⁶ Такође, шпекулисало се да ће Народној библиотеци бити додељен један празан плац у центру Београда и да ће се на том празном плацу градити нова библиотечка зграда када прилике то буду дозволиле.¹⁷ Ипак, упркос најавама и обећањима да ће проблем бити ре-

¹³ Дурковић-Јакшић, Љ., „О пропасти Народне библиотеке...”, стр. 28–29.

¹⁴ Непознати аутор, „Промене у Народној библиотеци”, *Ново време*, бр. 907, 31. март 1944, стр. 3.

¹⁵ S., „Народна библиотека још нема своју зграду!”, *Обнова*, бр. 26, 2. август 1941, стр. 5.

¹⁶ Непознати аутор, „Народна библиотека је добила велики број књига, али јој је неопходно потребна зграда за смештај”, *Ново време*, бр. 50, 6. јул 1941, стр. 5.

¹⁷ Према гласинама које су се током 1942. године шириле градом, односно према информацијама и полуинформацијама које су имали запослени у библиотеци, разматрале су се две опције: или плац на углу Краљевог трга (Студентског трга) и Вишњићеве улице или плац на

шен, и упркос обећању Драгог Јовановића да ће Управа града Београда пронаћи адекватан простор, ово питање је остало нерешено а библиотека затворена за посетиоце.¹⁸ У лето 1943. године одлучено је да се Народна библиотека трајно пресели из Француске 36 у просторије Дома „Св. Саве”, у Душановој 13, уз то да је зграду прво требало адаптирати за ту намену.¹⁹ Од те намере ипак није било ништа.²⁰ Иако је, уз велики напор запослених у библиотеци и грађана који су добровољно притекли у помоћ, скоро целокупан инвентар пребачен у нову зграду, по наређењу немачке команде су просторије у Душановој улици морале бити испражњене, јер је зграда реквирирана за потребе немачке војне силе.²¹ Књиге су враћене у привремени смештај у згради у Француској улици, а неки вреднији примерци су депоновани у трезор Народне банке, због страха од савезничког бомбардовања.

Одмах по успостављању колаборационистичког апарата, а у циљу оживљавања културног живота у Београду, и пошто је Народна библиотека добила на коришћење привремене просторије у Француској улици, покренута је велика акција прикупљања књига, новина и друге грађе у циљу обнављања библиотечног фонда. Тадашњи управник Драгослав Илић је преко штампе упутио молбу другим културним институцијама и појединцима да помогну Народну библиотеку, да јој поклоне дупликате које поседују у својим фондовима и да донирају књиге из својих приватних збирки и колекција.²² Акцију је међу првима подржао комесар Министарства просвете Ристо Јојић и уз њега многи други чланови колаборационистичке управе али и многи књижевници и други људи из сфере уметности и културе.²³ Акција која је на овај начин започета у мају 1941. године

углу Југовићевог, Симине и Капетан Мишине улице. Видети: Ранковић, Драгутин, *Свакодневни живот под окупацијом: искуство једног Београђанина*, Београд 2011, стр. 267. (У даљем тексту: Ранковић, Д., *Свакодневни живот...*).

¹⁸ Л. Б. Ј., „Најновији напори на обнови Народне библиотеке”, *Понедељак*, бр. 17, 24. новембар 1941, стр. 4; И. Ђ., „Народна библиотека добиће нову зграду”, *Ново време*, бр. 434, 30. новембар 1942, стр. 4.

¹⁹ Непознати аутор, „Народна библиотека добила зграду”, *Ново време*, бр. 669, 6. јун 1943, стр. 4; Непознати аутор, „Обновљена Народна библиотека сели се у дом св. Саве – Досад је смештено 10.000 примерака”, *Обнова*, бр. 631, 29. јул 1943, стр. 4.

²⁰ Непознати аутор, „Народна библиотека се не сели”, *Ново време*, бр. 693, 3. август 1943, стр. 4.

²¹ Ранковић, Д., *Свакодневни живот...*, стр. 573.

²² „Свака књига данас поклоњена Народној библиотеци, биће камен којим ћемо поново саградити средиште наше културе и споменик прошлости којим се поносимо”. Погледати: Непознати аутор, „Народна библиотека може бити обновљена само на исти начин на који је и основана – Сви Срби треба да помогну Народну библиотеку прилозима у књигама”, *Ново време*, бр. 4, 19. мај 1941, стр. 5.

²³ Стоимировић-Јовановић, Милан, „Шта је потребно нашој Народној библиотеци”, *Обнова*, бр. 155, 1. јануар 1942, стр. 7.

трајала је све до краја окупације.²⁴ Обзиром на све околности, акција обнове библиотеке се може сматрати изузетно успешном – велик број Београђана је уступио библиотеци своје књиге, новине, часописе, писма, мапе и карте, а то су учиниле и бројне институције културе и просвете, друге библиотеке, институти, факултети при Универзитету у Београду, бројна предратна удружења грађана, државне институције и гимназије и школе.²⁵ Већ је у септембру 1941. године нови фонд Народне библиотеке бројао је више од 40.000 књига.²⁶ Током окупације се број књига и свезака које су чиниле нову збирку стално увећавао. Схватајући да су активности везане за обнову фонда библиотеке представљале веома zgodно пропагандно оруђе, своје поклоне и донације приложили су и бројни колаборационистички званичници и чланови немачког окупационог апарата. Тако је председник Владе Милан Недић поклатио библиотеци два ретка дела српске средњовековне књижевности, министар просвете Велибор Јонић неколико хиљада књига а Ђура Котур, челник Националне службе за обнову Србије светосавску „Крмчију”.²⁷ Међу дародавцима се нашло и издавачко предузеће „Југоисток”, издавачка кућа под контролом немачког пропагандног одељења у Србији, које је библиотеци поклатило своју целокупну продукцију од 1941. године, укупно око 1.000 наслова.²⁸

Поред Народне библиотеке, која је током целог периода окупације била онеспособљена да се бави својом изворном делатношћу, у Београду су у истом периоду ипак постојале установе које су избегле трагичну судбину ове институције и које су биле у могућности да читаоцима позајмљују књиге и периодику, пре свих Градска библиотека и Универзитетска библиотека. Градска библиотека, која је радила у склопу Музеја града Београда, је у годинама пред рат постала изузетно значајна културно-просветна установа, са више хиљада чланова и са

²⁴ Ђорђевић, Бојан, *Летопис културног живота Србије под окупацијом 1941–1944*, Београд 2001, стр. 19.

²⁵ У првој години трајања акције највећи дародавци библиотеке су били Министарство унутрашњих послова, Друштво „Свети Сава” и Српска књижевна задруга. Видети: Непознати аутор, „Благодарећи знатним прилозима Народна библиотека полако обнавља уништenu књижицу”, *Обнова*, бр. 189, 14. фебруар 1942, стр. 11.

²⁶ Према извештају шефа управног штаба војног заповедника Србије Харалда Турнера од 6. септембра 1941. године, наведен у: Вујошевић, Жарко, „Kunst- und Denkmalschutz у окупираном Београду”, у: *Наслеђе*, бр. 4, 2002, стр. 124.

²⁷ И. Ђ., „Поклон Претседника владе Народной библиотеци: Два стара српска рукописа: „Исповест монаха” из 13 века и Теодосијев „Живот Св. Саве” из 16 века”, *Ново време*, бр. 476, 18. новембар 1942, стр. 3; Непознати аутор, „Министар просвете г. Јонић уступи неколико хиљада књига Народной библиотеци – Заједно са књигама Народна библиотека је добила и полице које су јој необично потребне”, *Ново време*, бр. 225, 25. јануар 1942, стр. 5; Непознати аутор, „Омладина Националне службе поклатила је Народной библиотеци „Крмчију св. Саве”, *Ново време*, бр. 486, 29. новембар 1942, стр. 3.

²⁸ Непознати аутор, „Југоисток” за Народну библиотеку”, *Ново време*, бр. 467, 07. новембар 1942, стр. 3.

изузетно богатим библиотечким фондом а најзаслужнија за квалитетан рад и развој библиотеке била је управница др Марија Илић-Агапова.²⁹ У бомбардовању Београда у априлу 1941. године, зграда Музеја града у Змај-Јовиној улици је тешко оштећена запаљивом бомбом и, упркос предузетим активностима да се штета у случају напада спречи, страдао је велик део културног блага који је био похрањен у музеју. Пожртвованом акцијом запослених највећи део библиотечке збирке је ипак остао неоштећен.³⁰ У мају месецу 1941. године је процењена штета и започело се са радовима на санацији објекта библиотеке, како би она што пре била у могућности да настави са радом.³¹ Том приликом је утврђено да је приликом бомбардовања и пожара који је уследио уништено 3.978 а оштећено 2.708 књига. Санација објекта је завршена у октобру 1941. године и Градска библиотека је свечано отпочела са радом 22. децембра исте године. Библиотека је релативно несметано радила током 1942. и 1943. године, сваким даном осим петка од 8 до 14 часова а недељом од 9 до 12 часова. У том периоду рад библиотеке је повремено био прекидан услед недостатка огрева. Током окупације је прецизно вођена статистика чланова и позајмица, па данас знамо да је од поновног отварања библиотеке крајем 1941. године до јуна 1942. године било 23.828 посета и да је у истом периоду издато 22.038 књига, док је током 1943. године било 31.905 посета а издато је 32.457 књига.³² Библиотека града Београда је обуставила рад током 1944. године а због страха да би библиотечка грађа могла бити уништена у савезничком бомбардовању града, велик део библиотечких драгоцености, заједно са другим културним благом које је било у власништву Музеја града Београда, похрањен је у трезор Народне банке.³³

Универзитетска библиотека је такође била поштеђена већих разарања током априлског бомбардовања. Директних погодака на зграду библиотеке није било али се десило да су од детонација бомби у околини попуцали прозори на згради а дошло је и до друге мање материјалне штете. Већи проблем за библиотеку и њену грађу представљала је чињеница да су током априла 1941. године зграду библиотеке за своје потребе користили припадници немачке војске. Када су Немци изашли из зграде, утврђена је штета (уништено је 587 књига) и отпочело се са нужним поправкама, а о свему је писмено извештен Ректор Универзитета у Београду.³⁴ У октобру 1941. године Универзитетска библиотека је обновила рад,

²⁹ Дурковић-Јакшић, Љубомир, *Библиотека града Београда: 1928–1945*, Београд 1995, стр. 111. (у даљем тексту: Дурковић-Јакшић, Љ., *Библиотека града Београда...*).

³⁰ „Страдање музеја у рату”, 2015, у: <http://www.mgb.org.rs/%D0%BE-muzeju/istorijat-muzeja/1941>, (11. 12. 2015.).

³¹ *70 година Музеја града Београда: 1903–1973*, Београд 1973, стр. 17–18.

³² Дурковић-Јакшић, Љ., *Библиотека града Београда...*, стр. 114.

³³ Дурковић-Јакшић, Љ., *Библиотека града Београда...*, стр. 119.

³⁴ Радосав Марковић, *Универзитетска библиотека у Београду: 1921–1945*, Београд 1968, стр. 101.

пошто је зграда санирана, извршена ревизија књига и пошто је дотадашњи управник библиотеке Урош Џонић пензионисан.³⁵ За вршиоца дужности управника Универзитетске библиотеке постављен је Лазар Мирковић, професор Богословског факултета.³⁶ У тренутку поновног отварања библиотеке она је располагала са око 160.000 различитих књига, углавном стручне литературе. Иако је Универзитетска библиотека првенствено била намењена професорима Универзитета и студентима, у периоду окупације њена врата су била отворена и за остале грађане, првенствено због тога што у том периоду Народна библиотека није радила.³⁷ Према новинским текстовима из 1942. и 1943. године, може се закључити да је Универзитетска библиотека била веома посећена и да је у том периоду значајно увећала свој фонд књига и часописа. Истовремено је дошло до нове промене на челу институције и од септембра 1942. године за управника је постављен професор Педагошке школе Милорад Ванлић.³⁸ Због своје атрактивне локације и репрезентативне зграде, Универзитетска библиотека је цело време окупације била интересантна немачким војним властима, које су у неколико наврата покушале да преузму зграду и искористе је за сопствене потребе. Челни људи библиотеке су због тога у неколико наврата интервенисали код представника Београдског Универзитета и Министарства просвете, који су даље ургирали код немачких власти.³⁹ Интервенције су изгледа биле успешне јер је библиотека остала у својој згради до краја рата. Треба поменути и то да је Универзитетска библиотека издавала књиге припадницима немачке војске, преко мајора др Герстнера, који је водио специјалну евиденцију и за сваку узету књигу издавао специјални реверс. Издавање књига немачким војницима одобрио је Ректор Универзитета.⁴⁰

Поред поменутих библиотека, током окупације радило је још неколико институција које су грађанима позајмљивале књиге. Током рата радила је библиотека Радничке коморе као и библиотека Главног савеза земљорадничких задруга, која је у тешким условима обновила рад током окупације. Отворене су и многе позајмне библиотеке, и то у посебним одељењима у књижарама, где су се на читање могле добити књиге које се нису налазиле на списковима забрањених књига.⁴¹

³⁵ Непознати аутор, „Универзитетска библиотека ће ускоро отпочети да ради са публиком”, *Обнова*, бр. 88, 15. октобар 1941, стр. 4.

³⁶ Непознати аутор, „Универзитетска библиотека треба ускоро да буде отворена”, *Обнова*, бр. 281, 6. јун 1942, стр. 4.

³⁷ Марковић, Милош, „Универзитетска библиотека има 160.000 књига из разних области”, *Понедељак*, бр. 20, 15. децембар 1941, стр. 3.

³⁸ Марковић, Милорад, „Универзитетска библиотека има 300.000 научних књига”, *Ново време*, бр. 455, 24. октобар 1942, стр. 4.

³⁹ Архив Универзитетске библиотеке (АУБ), бр. 655 од 8. октобра 1941. године.

⁴⁰ АУБ, бр. 288 од 7. јула 1942. године.

⁴¹ Васа Чубриловић (ур.), *Историја Београда 3*, Београд 1974, стр. 431–432.

Издаваштво и штампарство

Уништење Народне библиотеке и неприлике које су задесиле остале библиотечке институције нису били једини разлози због којих је књижевни живот у Београду током окупације пао на ниске гране. Културна политика немачких окупационих власти и српских колаборациониста је учинила да књижевна продукција готово замре. То није била само последица цензуре и идеолошког глајхшалтовања већ и готово физичког уништења штампарства и издаваштва у Београду и остатку Србије. Београд је 1940. године био центар веома живе штампарске, издавачке и књижевне делатности. Тада је у Београду деловало 75 приватних, 20 државних, 15 надлештвених и 9 неконтролисаних (дивљих) штампарија.⁴² Приватне штампарије су углавном биле повезане са великим издавачким предузећима, попут „Политике”, „Правде”, „Времена” или „Народне мисли”, са политичким партијама или са великим књижарима и издавачима. То је условило да продукција штампаног материјала буде огромна, упркос томе што је и у међуратном периоду држава настојала да, колико је то могуће, контролише књижевну продукцију и уметничко стваралаштво. Ипак, захваљујући предузимљивости и способности београдских књижара, попут Геце Кона, Павла Бихалија, Драгослава Петковића, Томе Јовановића, Божидара Сујића или Светислава Цвијановића, као и великој развијености графичке индустрије, Београд је био значајан издавачки центар.⁴³

Немачке окупационе власти су у првим месецима окупације ставиле српско издаваштво и штампарство под потпуну контролу. У уредби немачког заповедника у Србији од 16. јула 1941. године, која је регулисала издавање штампаног материјала, наведено је да је за све штампане производе пропагандистичког садржаја у слици и речи, као што су брошуре, плакати, леци или листићи, потребно одобрење Војног заповедника. У уредби даље стоји и да „нова издања књига сваке врсте (романи, стручни списи, школске књиге итд.) треба пре давања у штампу предати мени на решење, да ли за њихово објављивање постоји културна или привредна потреба.”⁴⁴ Молбе за одобрење штампања су се слале Пропагандном одељењу „S”, где је материјал прегледан и где се заправо и одлучивало о томе хоће ли нека књига добити дозволу за штампање.⁴⁵ Чак и када је нека књига добила одобрење, оно је у сваком тренутку могло бити повучено. Молбе нису могли слати Јевреји и Роми. Истовремено, пропагандно одељење немачке војне управе и различити органи домаћих колаборационистичких власти

⁴² Васа Чубриловић (ур.), *Историја Београда 3*, Београд 1974, стр. 422.

⁴³ Јован Пејчић, *Култура и памћење: Београд у историји и литератури*, Београд 1998, стр. 34–37.

⁴⁴ *Лист уредби војног заповедника у Србији*, бр. 15, 16. јул 1941. године.

⁴⁵ „Уредба о штампању књига и списа”, *Ново време*, бр. 67, 23. јул 1941, стр. 3.

(полицијски, просветни и пропагандни) су помно пратили рад свих књижара и издавача, и у ту сврху формиране су специјалне картотеке за издаваче, књижаре и антикваре.⁴⁶ За издавачку делатност и све што је било у вези са штампом и издаваштвом, заинтересовани су били и припадници немачких обавештајних и безбедносних служби које су деловале на територији окупиране Србије, посебно одељење III БдС (Заповедник полиције безбедности и службе безбедности), којим је руководио Хајнц Шретер.⁴⁷ Постоје сведочења да је лично Шретер организовао преглед београдских књижара, када је заплећен и уништен велик број неподобних књига. Наредна фаза у бруталном гушењу издаваштва у Београду је било затварање књижара и штампарија које су биле власништво неаријеваца или које су биле повезане са организацијама које су биле антинацистички расположене у предратном периоду. Тако је угашена већина издавачких кућа које су имале политички карактер и које су биле везане за предратне политичке партије. Такође, поступајући према одредбама о пријављивању и конфискацији јеврејске имовине у Србији, по којој је целокупна покретна и непокретна имовина јеврејског становништва Србије требала да припадне Немачком Рајху, припадници немачке окупационе управе запосели су неколико великих и моћних београдских издавачких предузећа, од којих је најзначајније било издавачко предузеће Геце Кона.⁴⁸ У јуну 1941. године немачки органи управе су преузели контролу над издавачким предузећем Геце Кона а за управника (комесара) је постављен Адолф Мостбек, који је током окупације обављао функцију комесара за јеврејску имовину.⁴⁹ Највредније књиге из колекције овог угледног књижара су завршиле у Националној библиотеци у Бечу, а оно што је од фирме остало је 1942. године уступљено издавачкој кући „Југоисток”.⁵⁰ Геца Кон је у јесен 1941. године убијен под недовољно разјашњеним околностима.⁵¹

⁴⁶ Стојановић, Александар, Мраовић, Маријана, „Информисање у тоталитарним друштвима, ратна пропаганда и Србија под немачком окупацијом у Другом светском рату”, у: *Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944*, уредио Александар Стојановић, Београд 2015, стр. 61.

⁴⁷ *Nemačka obaveštajna služba IV*, Beograd 1959, str. 465.

⁴⁸ Aleksić, Vesna, „Sudbina jevrejskog kapitala tokom nemačke okupacije Srbije 1941–1944“, у: *Limes +*, br. 2, 2014, str. 114.

⁴⁹ K□stner, Christina, „Das Schicksal des Belgrader Verlegers Geca Kon“, у: *Mitteilungen der Gesellschaft für Buchforschung in Österreich*, vol. 1, 2005, str. 16. (у даљем тексту: K□stner, C., „Das Schicksal des Belgrader Verlegers Geca Kon“...).

⁵⁰ Формално, фирма „Југоисток”, која је заправо била параван за немачку пропаганду у Југославији још од 1937. године, откупила је „Издавачко предузеће Геца Кон А. Д.” за цифру од 24 милиона динара. Видети: K□stner, C., „Das Schicksal des Belgrader Verlegers Geca Kon“..., str. 16.

⁵¹ Према једној верзији догађаја, Геца Кон је страдао на Сајмишту, према другој, прво је заједно са групом угледних југословенских Јевреја транспортован у Аустрију, где је био подвргнут испитивању и мучењу, а затим убијен. Старчевић, Велимир, *Књига о Геци Кону*, Београд 2011, стр. 26–27.

Издавачко предузеће „Југоисток”, којим је руководио Ратко Парезанин, један од најистакнутијих чланова „Збора” и један од највећих пропагатора антисемитизма и фашистичке идеологије у окупираној Србији, постало је једно од главних издавачких компанија на територији окупиране Србије, а главни циљ деловања тог предузећа је било ширење нацистичке и колаборационистичке пропаганде. Са преузимањем инфраструктуре и залиха „Издавачког предузећа Геце Кона”, и уз свесрдну подршку окупационог апарата и твораца колаборационистичке културне политике, „Југоисток” је предњачио у броју издатих и штампаних публикација. Увидом у електронски каталог Народне библиотеке у Београду може се закључити да је „Југоисток” у периоду окупације издао скоро 25% свих књига које су штампане и објављене у Београду.⁵² Компанија „Југоисток” је углавном објављивала брошуре и књижице пропагандног карактера, које су покривале широк спектар тема од значаја за нацистичку идеологију и за немачки ратни напор. У тим брошурама су се немачки и домаћи пропагандисти дотицали британског империјализма, комунизма, јеврејске завере, масонерије, југословенства и других феномена који су били стандардни део репертоара нацистичке пропаганде. Такође, током целог периода окупације, компанија „Југоисток” је распродавала ранија издања „Издавачког предузећа Геца Кон”, што је лицима која су имала интереса у компанији доносило велики профит. Занимљиво је да први каталог издања фирме „Југоисток” по преузимању компаније Геце Кона, који је издат 1942. године, није био прочишћен од издања која су била политички и идеолошки проблематична за окупатора. Немачке окупационе власти су релативно касно почеле да у Србији спроводе политику цензуре књижевности и тек је средином 1942. године др Герстнер, специјални референт за библиотеке и архиве Штаба војноуправног команданта Србије, наредио да се започне са свеобухватном акцијом пописивања у уклањања непожељних књига и листова из српских библиотека и књижара.⁵³ Тако су се у каталогу фирме „Југоисток” за 1942. годину могле наћи и књиге попут „Ратних мемоара” Дејвида Лојда Џорџа, „Светске револуције” Томаша Гарига Масарика, „Увода у психоанализу” Сигмунда Фројда, „Етике” Баруха Спинозе, чак се преко каталога рекламирало и монументално дело „Капитал” Карла Маркса.⁵⁴ Када

⁵² Током 1942. године у Београду је штампано 117 књига а од тога је било 38 издања „Југоистока”, током 1943. године 173 књиге, од тога 42 „Југоистокове” и током 1944. године 108 књига, од тога 21 издање „Југоистока”. Електронски каталог Народне библиотеке свакако не представља извор који омогућава увид у комплетну библиографију окупационог периода али може врло добро послужити за уочавање одређених тенденција, у конкретном случају доминацију фирме „Југоисток” на диригованом и контролисаном издавачком тржишту у окупираној Србији.

⁵³ Филиповић, Даница, „Забрањивање књига за време Другог светског рата”, у: *Годишњак за друштвену историју*, бр. 1, 2012, стр. 91–92. (у даљем тексту: Филиповић, Д., „Забрањивање књига за време Другог светског рата...”).

⁵⁴ *Каталог књига Издавачког и прометног А. Д. »Југоисток«, Београд 1942.*

су стигли први спискови забрањених књига и аутора, каталози су повучени и измењени, тако што је на страницама које су рекламирале проскрибоване ауторе и дела печатом утиснута велика ознака „НЕ ВАЖИ”. Већ је у каталогу за наредну 1943. годину пропуст исправљен и у њему су се могла наћи само она дела која су била по укусу немачких окупационих власти. Прегледом каталога лако се може утврдити да је значајно повећан удео немачких аутора, како у области књижевности, тако и у области стручне литературе.⁵⁵ „Југоисток” је такође био задужен да штампа и оне српске ауторе чија су дела требала да буду окосница нове српске културе, која би била ослобођена погубних утицаја космополитизма, југословенства, модернизма и уопште свега онога што је, према идеологији колаборациониста и националиста, кварило српско национално и духовно биће. Тако је већ у децембру 1941. године најављено да ће „Југоисток” покренути едицију „Српска књига”, у оквиру које је требало да буде штампано укупно 100 наслова. Овај „подухват чистих националних снага да се Србима поново подигне вера у своје моћи и вредности” предводио је Живко Милићевић, новинар и публициста, а помагали су му Сима Пандуровић, Трифун Ђукић, Урош Џонић и Адолф Шмаус.⁵⁶ Овај пројекат је касније усвојио један од носилаца српске колаборационистичке културне политике Владимир Велмар-Јанковић, који је у оквиру Српског цивилног/културног плана разрадио идеју о „сто књига које би сваки Србин требао да прочита”.⁵⁷

Још један веома добар пример како се за време окупације уништавала издавачка делатност у Београду је веома добро документован случај Српске књижевне задруге, која је у међуратном периоду представљала не само значајну издавачку фирму, већ је била и један од стубова српске и југословенске културе. По завршетку Априлског рата, поступајући по наређењима окупационе управе, представници управе Српске књижевне задруге су начинили попис чланова, имовине, хартија од вредности и новца и доставили податке немачкој Окружној команди града и Управи града Београда.⁵⁸ Истовремено, управа предвођена др Тихомиром Ђорђевићем је одлучила да Задруга не обнавља рад у периоду окупације јер нису постојали услови за самостално и независно деловање, иако је у том смислу било притисака из Министарства просвете. Ипак, министар просвете Велибор Јонић је у јуну 1942. године издејствовао да се на чело Српске књижевне задруге постави комесарска управа (иако се радило о приватном предузећу),

⁵⁵ *Каталог књига Издавачког и прометног А. Д. »Југоисток«*, Београд 1943.

⁵⁶ П. М., „Покретање библиотеке „Српска књига”, *Ново време*, бр. 199, 21. децембар 1941, стр. 5.

⁵⁷ Стојановић, Александар, *Српски цивилни/културни план Владе Милана Недића*, Београд 2012, стр. 83.

⁵⁸ Трговчевић, Љубинка, *Историја Српске књижевне задруге*, Београд 1992, стр. 77. (у даљем тексту: Трговчевић, Љ., *Историја Српске књижевне задруге...*)

на челу са др Светиславом Стефановићем.⁵⁹ Већина чланова раније управе, укључујући Тихомира Ђорђевића, Јашу Продановића, Десанку Максимовић и Бранка Лазаревића, није хтела да има везе са новим комесарским руководством Задруге. Светислав Стефановић, који је био један од највећих српских апологета нацизма, добио је могућност не само да креира нову српску културну политику, већ и да измири рачуне са Задругом и припадницима старе управе, са којима је већ дуго био у завади. У тексту у „Новом времену”, који је објављен непосредно по ступању Стефановића на дужност, наведено је да је „у Задрузи владао такав утицај да је створио размирице и нетрпељивост, па је избор дела, као и сав задругин рад, изгубио праву књижевну оријентацију и стари правац рада”.⁶⁰ Овим речима се Стефановић заправо обрачунавао са ранијим руководством које је у неколико наврата одбило да штампа његове радове и преводе.⁶¹ Светислав Стефановић је најавио и то да ће се Српска књижевна задруга фокусирати на „национални” књижевни рад, на расветљавање веза између српске културе и Средње Европе, као и „студији о српском народу, анализирању српске расе, његових душевних, антрополошких и других својстава”.⁶²

Идеолошка везаност комесарске управе Српске књижевне задруге за колаборационистичку власт и немачки окупациони режим је била веома јасно уочљива у активностима исте, посебно у одабиру материјала који је уврштан у план издавачке делатности. Међу књигама Српске књижевне задруге, и објављеним и планираним, било је много више немачке литературе и студија о Немцима него у ранијим издањима. Посебно се истичу есеји о немачкој књижевности Јеле Спиридоновић-Савић, Гетеов „Фауст”, студија „Бизмарк и Србија” Ђоке Милојчића и многи други радови.⁶³ Такође, комесарска управа Задруге је из продаје повукла дела која су била политички ослоњена на идеје и покрете који су у новом систему били непожељни, као и радове оних аутора који су се у том периоду нашли на различитим црним листама. Примера ради, повучене су из продаје књиге Јована Јовановића „Стварање заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца”, „Босна и Херцеговина” Владимира Ћоровића, као и многе друге књиге које су означене као југословенске, интернационалистичке,

⁵⁹ Гавела, Ђуро, *Српска књижевна задруга под окупацијом*, Београд 1945, стр. 6–7. (у даљем тексту: Гавела, Ђ., *Српска књижевна задруга...*).

⁶⁰ Марковић, Милош „Нови путеви Српске књижевне задруге”, *Ново време*, бр. 356, 1. јул 1942, стр. 4.

⁶¹ Трговчевић, Ј., *Историја Српске књижевне задруге...*, стр. 77–78.

⁶² Марковић, Милош, „Нови путеви Српске књижевне задруге”, *Ново време*, бр. 356, 1. јул 1942, стр. 4.

⁶³ Љубинка Трговчевић, која се бавила историјатом Српске књижевне задруге, запазила је да је усмеравање ка немачкој књижевности у извесној мери представљало и отклон од раније уређивачке политике, која је у међуратном периоду у великој мери била окренута француској књижевности. Погледати: Трговчевић, Ј., *Историја Српске књижевне задруге...*, стр. 84.

англофилске или комунистичке.⁶⁴ Руководство Задруге је, осим што је повлађивало политици окупатора, ту културну институцију претворило и у полигон за личну промоцију и материјално богаћење појединаца. Од укупно дванаест књига које су објављене у периоду окупације (у два Задругина Кола), чак је осам књига, на овај или онај начин, било повезано са члановима комесарске управе, било да се радило о њиховим оригиналима, преводима или редакцијама.⁶⁵ Стручна јавност реаговала је на приређивање збирки „Нова антологија српске лирике” и „Српске савремене приповетке”, у којима се нашло простора и за чланове комесарске управе и њихове радове, али не и за многе великане српске књижевности 19. и 20. века.⁶⁶ У знак протеста због тога што се једном тако озбиљном послу приступило на тако шарлатански начин и због тога што, у крајњој линији, нису хтели да имају везе са окупационим институцијама, многи српски писци и песници су одбили да њихова дела буду уврштена у наведене антологије. Најдиректнији је био Иво Андрић, који је писмено поручио да му „није могуће одазвати се вашем позиву ни дати свој прилог за ту Антологију. Као српски приповедач, као дугогодишњи сарадник Српске књижевне задруге и члан њеног бившег књижевног одбора, ја бих се у нормалним приликама, разумљиво, одазвао овом позиву. Данас ми то није могуће јер у садашњим изузетним приликама не желим и не могу да учествујем ни у каквим публикацијама, ни са новим ни са раније већ објављеним својим радовима”.⁶⁷ Учешће су одбили и Исидора Секулић, Вељко Петровић и Милан Кашанин. На крају, комесарска управа је материјално упропастила Српску књижевну задругу, распродајући будзашто стара издања и склапајући штетне уговоре чији је једини циљ био богаћење појединаца из управе и са њима повезаних лица.⁶⁸

Цензура

Затирање културне и књижевне баштине Србије и Београда је процес који трајао током целог периода окупације и акција је коју су на различите начине, различитим средствима, спроводили разни појединци и институције. Оно

⁶⁴ Трговчевић, Љ., *Историја Српске књижевне задруге ...*, стр. 87.

⁶⁵ Гавела, Ђ., *Српска књижевна задруга...*, стр. 12–13.

⁶⁶ Гавела, Ђ., *Српска књижевна задруга...*, стр. 13–17; Трговчевић, Љ., *Историја Српске књижевне задруге...*, стр. 90–95.

⁶⁷ Палавестра, Предраг, „Андрићев дневник из Сокобање“, у: *Свеске задужбине Иве Андрића*, бр. 14, 1998, стр. 22; Трговчевић, Љ., *Историја Српске књижевне задруге...*, стр. 91–92.

⁶⁸ Током рада комесарске управе, Српска књижевна задруга је свом управнику др Светиславу Стефановићу, на conto разних уговора и обавеза, исплатила више од 600.000 динара, што је представљало огромну свогу новца. Стефановић није само узимао хонораре за интелектуални рад, већ је Задруги продао и орман, мердевине, пиротски ћилим, писаћи сто, фотеље и урамљену фотографију самога себе. Погледати: Гавела, Ђ., *Српска књижевна задруга...*, стр. 40–50.

што нису уништиле немачке запаљиве бомбе и што нису растурили комесари отетих књижара и издавачких кућа, лако су могле да докрајче разне српске институције, пре свих колаборационистичко Министарство просвете, али и високошколске институције и установе културе, попут Универзитета у Београду и Универзитетске библиотеке. Свеобухватну цензуру штампане речи, коју су немачке окупационе власти наметнуле током лета 1942. године, спроводили су управо српски колаборационистички органи власти и њима подређене установе. Нацисти су одмах по успостављању контроле над немачком државом 1933. године отпочели процес обележавања и уклањања непожељне литературе, која је етикетирана као „не-немачка”, а која је заправо представљала скуп најразличитијих књижевних и научних дела која су била противна деструктивном и мрачном духу нацизма. На црним листама и списковима проscribeваних књига су се поред „марксистичке”, „бољшевичке” и „јеврејске” литературе, нашли и радови многих либералних аутора, чак и оних десно оријентисаних, посебно радови који су били окарактерисани као пацифистички, критички настројени према немачкој улози у Првом светском рату, или једноставно као „порнографски” или „дегенеришући”.⁶⁹ Ипак, нацистичке власти нису послу цензуре приступиле систематично, тако да током целог периода нацистичке владавине није направљен јединствени списак забрањених аутора и дела, већ су се тим послом бавили различити државни, партијски и културни органи.⁷⁰ Слично је било и у окупираној Србији. Иако је већ у мају 1941. године обелодањено да ће цензуру свог штампаног материјала у Србији обављати Штаб војноуправног команданта Србије, у пракси је ова политика заживела тек у лето 1942. године. У међувремену, за одобравање рада и надзор над радом књижевних, уметничких, научних и културно-просветних установа и друштава, као и за управу и надзор над просветно-научним државним установама, организацију државне издавачке делатности и надзор над приватном издавачком делатношћу, било је надлежно колаборационистичко Министарство просвете и вера.⁷¹

У јуну 1942. године, у складу са службеним упутством команданта оружаних снага на Југоистоку за пропагандне јединице на командном подручју команданта оружаних снага, према којем је пропагандном ешелону Србија у надлежност спадала цензура и руковођење целокупном публицистичком делатношћу, немачке окупационе власти су започеле процес цензуре и забране

⁶⁹ Hill, Leonidas, „The Nazi Attack on “Un-German Literature”, 1933–1945”, у: *The Holocaust and the Book – Destruction and Preservation*, edited by Jonathan Rose, Boston 2001, p. 13.

⁷⁰ Dahm, Volker, „Die nationalsozialistische Schrifttumspolitik nach dem 10. Mai 1933”, у: *10. Mai 1933: Bücherverbrennung in Deutschland und die Folgen*, herausgegeben von Ulrich Walberer, Frankfurt am Main 1983, p. 43.

⁷¹ Шкодрић, Љубинка, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944: Судбина институције под окупацијом*, Београд 2009, стр. 74.

непожељне литературе у Србији.⁷² Мајор Герстнер, који је при Штабу војноуправног заповедника Србије био задужен за цензуру књига, усмено је обавестио управника Универзитетске библиотеке Лазара Мирковића да је неопходно да се што је пре могуће започне процес уклањања нежељених књига из свих одељења Универзитетске библиотеке. Књиге које су означене као антинемачке, марксистичко-комунистичке и књиге које су написали јеврејски аутори, морале су бити издвојене и чуване у посебном фонду а за тај фонд је било неопходно направити посебну картотеку.⁷³ Пошто су упутства мајора Герстнера била штурна и нејасна, управа Универзитетске библиотеке је тражила појашњена и ради кларификације обавеза и дружности се са Герстнером састала библиотекарка Смиља Мишић.⁷⁴ На том састанку Герстнер није могао да да детаљније и прецизније информације, тако да је персонал Универзитетске библиотеке морао сам да се сналази у спровођењу овог тужног задатка. Како би идентификовали јеврејске писце и „проционисте”, користили су се „Јеврејским лексиконом”, енциклопедијом јеврејске историје и културе која је штампана у Немачкој крајем 20-их година 20. века.⁷⁵ Са друге стране, издавања „антинемачке” и „марксистичко-комунистичке” литературе без детаљних упутстава је представљало много тежи задатак. Управа Универзитетске библиотеке се још једном обратила немачким властима да им пошаљу спискове непожељних књига и овог пута су им окупатори изашли у сусрет, достављајући листе које су садржале неколико хиљада проскрибованих наслова, на којима је било и много дела из српске и југословенске књижевности.⁷⁶

Отприлике у исто време су се и српски колаборационистички органи интензивније ангажовали у акцији цензуре и забране књижевног стваралаштва. Референти за просвету при Штабу војноуправног заповедника Србије су то захтевали од министра Велибора Јонића.⁷⁷ У септембру 1942. године Министарски савет донео је Уредбу о прегледу књига, којом је министар просвете овлашћен да „у циљу заштите националног духа подвргне прегледу и стави ван промета уџбенике, помоћне књиге, научна и књижевна дела итд. која су објављена или

⁷² Dodatak b uz prilog 12 naredenja komandanta oružanih snaga na Jugoistoku, Ia, str. pov. br. 1000/42 od 1. maja 1942, *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom XII, knjiga 2, Beograd 1976, str. 372.

⁷³ АУБ, бр. 171 од 1. јуна 1942. године.

⁷⁴ Марковић, Никола, Филиповић, Даница, *Забрањивање књига у окупираној Србији 1941–1944*, Београд 2012, стр. 18. (у даљем тексту: Марковић, Н., Филиповић, Д., *Забрањивање књига...*).

⁷⁵ Herlitz, Georg, Kirschner, Bruno, (Hrsg), *Jüdisches Lexikon: Ein enzyklopädisches Handbuch des jüdischen Wissens in vier Bänden*, Berlin 1927–1930. Издање је у целости доступно на интернет страници <http://sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/freimann/content/titleinfo/405002>

⁷⁶ Марковић, Радосав, *Универзитетска библиотека у Београду (1921–1945)*, Београд 1968, стр. 108. (у даљем тексту: Марковић, Р., *Универзитетска библиотека...*).

⁷⁷ ВА, Ча, к. 269, ф. 3, бр. 17, Записник о саслушању Велибора Јонића, стр. 45.

ће бити објављена а која могу неповољно да утичу на национално и морално васпитање српске омладине и народа”.⁷⁸ Уредбу о прегледу књига је пратио и Правилник који је детаљније разрадио механизме цензуре. У Правилнику је наведено да ће се прегледом књига бавити специјална комисија од пет чланова, која ће извештаје подносити министру просвете. Задатак комисије је био да изврши преглед свих већ издатих књига у свим издавачким предузећима, књижарама, антикварницама и јавним библиотекама и да предложи које књиге треба забранити. Правилник није предвиђао да те књиге буду уништене већ да буду издвојене у посебне фондове који би били недоступни за ширу јавност. Правилник је предвиђао и да се по три примерка од сваке забрањене књиге доставе Народној библиотеци на чување.⁷⁹

Министарство просвете је, у складу са Уредбом о прегледу књига и Правилником из децембра 1942. године, донело одлуку о формирању сталне комисије за преглед књига при министарству, а за чланове комисије је одредила др Бранимира Малеша, начелника Министарства просвете, др Димитрија Кириловића, референта за библиотеке при Министарству просвете, Николу Јустинијановића, секретара Филозофског факултета, Танасија Илића, професора на раду у Министарству просвете и Владу Андрића, хонорарног саветника Председништва Министарског савета.⁸⁰ Комисија је доносила препоруке на основу реферата које су израђивале секције које су се бавиле појединим областима. Постојале су филозофска, историјска, правна, политичка и књижевна секција.⁸¹ Чланови секција су рад започели према списковима проблематичних књига које су добили од Немаца. Међутим, ти спискови су били веома непрецизни и произвољни, па се, између осталог, у њима наводило да треба од појединих писаца забранити сва дела, затим да треба забранити сва издања совјетских писаца од 1918. наомамо, као и сва издања појединих издавача или библиотека, као што су били „Књига за свакога”, „Космос”, „Нолит”, „Народна књига”, „Одјек” и многих других.⁸² Чланови комисије за преглед књига су, уз помоћ чланова секција, чешљали иницијални немачки списак, који је садржао више од 3.000 наслова, и сукцесивно су Министарству просвете достављали сопствене ревидиране спискове. Први такав списак забрањених књига, који је навео 158 проблематичних дела од 60 писаца, послат је Министарству просвете у априлу 1943. године. Током 1943. и 1944. године, и остале секције су завршиле са пословима провере и послале своје редиговане спискове књига за које предлажу забрану.

⁷⁸ *Службене новине*, бр. 79, 2. октобар 1942, стр. 1.

⁷⁹ Марковић, Н., Филиповић, Д., *Забрањивање књига...*, стр. 22.

⁸⁰ *Исто*, стр. 29.

⁸¹ Филиповић, Д., „Забрањивање књига за време Другог светског рата...”, стр. 94. Овде се могу наћи и имена свих чланова секција који су одлучивали о подобности и неподобности књижевних дела у Србији у периоду окупације.

⁸² Марковић, Н., Филиповић, Д., *Забрањивање књига...*, стр. 30.

Оригинални немачки списак, који је служио као основа по којем су чланови комисије и секција одлучивали о одстрањивању књига, био је веома шаренолик. На њему су се нашли аутори који су још од самог почетка нацистичке страховладе жигосани као противници немачке расе и националсоцијалистичке идеологије. Између осталих, на списку су били бројни совјетски аутори (Максим Горки, Исак Бабел, Иља Ильф, Иља Еренбург, Сергеј Јесењин, Михаил Шолохов, Алексеј Толстој), писци који су се сврстали уз левицу или који су јавно изражавали своје антипатије према нацистима (Роман Ролан, Карел Чапек, Хајнрих Ман, Томас Ман, Ернст Толер, Херберт Џорџ Велс), марксисти и комунисти (Карл Маркс, Фридрих Енгелс, Владимир Илич Лењин, Роса Луксембург, Макс Адлер, Карл Кауцки, Анри Барбус, Клара Цеткин), јеврејски писци и научници (Барух Спиноза, Анри Бергсон, Алберт Ајнштајн, Сигмунд Фројд), велик број британских, француских и америчких аутора, који су сматрани апологетама капитализма или империјализма својих земаља, као и политичари и аутори из земаља које су сматране немачким непријатељима (Винстон Черчил, Дејвид Лојд Џорџ, Жан Жирано, Леон Блум, Невил Хендерсон, Томаш Гариг Масарик, Херник Сјенкјевич, Хенри Викам Стид), модернисти, пацифисти и други аутори чија су дела представљала антитезу нацистичком погледу на свет (Чарлс Дарвин, Хајнрих Хајне, Алдус Хаксли, Јарослав Хашек, Анатоли Франс, Жан Жорес, Андре Жид, Ерих Марија Ремарк, Џон Стајнбек, Емил Зола, Штефан Цвајг) и на крају, аутори чија су дела окарактерисана као порнографија и скаредност (поједина дела Оноре де Балзака, Иван Блох, Дејвид Херберт Лоренс, Ги де Монпасан, Вилхелм Рајх).⁸³

По сличном принципу су Немци поступили и при састављању спискова српских и југословенских књижевника, научника и новинара – проscribeвана су дела југословенских Јевреја (Сима Алкалај, Хуго Клајн, Оскар Давичо, Јаша Давичо, Едо Дојч, Ели Финци, Жак Конфино, Станислав Винавер), комуниста, социјалиста, левичара и републиканаца (Филип Филиповић, Божидар Аџија, Милован Ђилас, Сима Марковић, Димитрије Туцовић, Радован Зоговић, Мирослав Крлежа, Драгиша Лапчевић, Живко Топаловић, Драгиша Васић), југословенских националиста (Нико Бартуловић, Енгелберт Гангл, Душан Богуновић, Милош Црњански, Владимир Ћоровић, Урош Круљ, Виктор Новак), профранцуски или пробритански настројених интелектуалаца и демократа (Слободан Јовановић, Јован Ђорђевић, Љубомир Давидовић, Милан Грол, Јован Јовановић Пижон, Божидар Марковић, Станоје Станојевић, Јован Жујовић), аутора који су се бавили социјалним питањима (Душан Алексић, Витомир Кораћ, Чедо Марјановић, Васа Пелагић), декларисаних антифашиста (Ксенија Анастасијевић, Исидора Секулић, Милош Ђурић, Бранко Лазаревић, Десанка Максимовић), надреалиста

⁸³ Комплетан немачки списак књига за које се тражила забрана се може пронаћи у: Марковић, Н., Филиповић, Д., *Забрањивање књига...*, стр. 81–142.

и модерниста (Милан Дединац, Александар Вучо, Раде Драинац, Душан Матић, Коча Поповић).⁸⁴ Занимљиво је да су се на првобитном немачком списку нашла и поједина дела оних писаца и интелектуалаца који су током окупације лојално сарађивали са окупатором (Крста Цицварић, Владимир Велмар-Јанковић, Илија Пржић, Милан Јовановић-Стоимировић).

Српска комисија за преглед књига и њој потчињене секције су, радећи према немачком списку, током 1943. и 1944. године дале своје коначно мишљење. Увидом у коначне спискове може се закључити да српска комисија није у потпуности следила немачке директиве. Ставише, за велик број аутора и њихових дела се не препоручује забрана, иако су то окупационе власти изричито тражиле. Примера ради, српска комисија за преглед књига није подржала препоруку о забрани појединих дела Ксеније Анастасијевић, Милоша Ђурића, Владана Максимовића, Николе Поповића, Душана Стојановића, Мирка Бањевића, Јелене Билбије, Јелене Димитријевић, Душана Ђуровића, Душана Глумца, Милана Грола, Боже Ковачевића, Десанке Максимовић, Душана Николајевића, Растка Петровића, Миливоја Ристића, Мирка Жежеља и многих других стваралаца.⁸⁵ Ако се узме у обзир и чињеница да је рад на прегледу веома дуго трајао као и то да је Бранимир Малеш, једини истински и осведочени присталица нацизма међу члановима комисије, већ средином 1943. године уклоњен са места председника комисије за преглед књига, постоји велика вероватноћа да је изјава др Димитрија Кириловића, председника комисије, дата новим партизанским властима у новембру 1944. године, како су чланови комисије радили тако да дочекају ослобођење а да ниједна књига Универзитетске библиотеке не буде уништена, заправо и тачна.⁸⁶

Шта се у Београду читало?

Без обзира на то што је са поприличном сигурношћу утврђено шта је за време рата и окупације у Београду и Србији објављивано и какав су штампани садржај немачки окупатори и српски колаборационисти промовисали и натурали Београђанима, као и каква је била културна и издавачка политика колаборационистичких просветних и културних власти, великих издавачких предузећа и дневних и недељних листова, који су објављивали песме, приче, романи у наставцима и друге књижевне форме, заправо је јако тешко сазнати шта су Београђани уистину читали и у којој мери су свакодневни живот, ратно окружење, окупационо незнање и присила окупатора утицали на њихов читалач-

⁸⁴ Марковић, Н., Филиповић, Д., *Забрањивање књига...*, стр. 81–142.

⁸⁵ Марковић, Н., Филиповић, Д., *Забрањивање књига...*, стр. 148–189.

⁸⁶ Марковић, Р., *Универзитетска библиотека...*, стр. 108–109.

ки укус. Већина истраживача се слаже да рат и окупација нису угасили страст Београђана за читањем, већ управо супротно, да је читање постало омиљена разбигра становника српске престонице.⁸⁷ У дугим вечерима и ноћима, пошто нису смели да излазе на улице због полицијског часа, Београђани су време проводили у својим домовима, ишчитавајући поново књиге из сопствених библиотека или књиге које су позајмљивали од пријатеља и познаника. Драгутин Ранковић, пензионер и добротвор Народне библиотеке, који је своју целу библиотеку донирао пострадалој институцији српске културе, у свом дневнику пише: „Седим код куће и читам... У читању ми пролази време, пријатно и неосетно. А и шта бих друго могао да радим?“⁸⁸ Књижевник и дипломата Бранко Лазаревић у својим дневничким белешкама често пише о књигама које чита. У жељи да побегне од општег незнања и сиве свакодневице, Лазаревић чита Платона, Декарта, Спинозу, Монтења, Канта и Крочеа, и на страницама свог дневника са њима расправља о психологији, моралу, страху, слободи, политици и другим феноменима душе и друштва.⁸⁹

Читање и уживање у књижевним и научним делима није био само израз ескапизма и интелектуалног одклона од свакодневице већ, у одређеној мери, и израз бунта. Приликом случајног сусрета на улици између два стара пријатеља, лекар и спортиста Милутин Ивковић Милутинац је свом пријатељу Милану Ђоковићу рекао како је управо прочитао „Слом“ Емила Золе, и како му је та књига веома помогла да разуме актуелни тренутак у којем се налазио српски народ.⁹⁰ У време окупације су књиге које су се читале и које су се могле наћи у библиотекама појединаца врло лако могле човека учинити сумњивим властима. Приликом полицијских рација су агенти обавезно прегледали личне библиотеке и правили записнике пронађене литературе, без обзира на то да ли су те књиге биле забрањене или не. Приликом хапшења Јаше Продановића у јулу 1942. године, полиција је пописала његову личну библиотеку.⁹¹ Приликом саслушавања у полицији, у коју је спроведен заједно са неколико наслова из кућне библиотеке, између осталих и делима Толстоја и Достојевског, иследник се драо на Милана Ђоковића: „Гле, гле, „Рат и мир“! Тиме се, дакле, ти бавиш. Мали си, бато, за те ствари. А ово? „Идиот“? Сви сте ви идиоти! Ништа ти ниси

⁸⁷ Трговчевић, Љ., *Историја Српске књижевне задруге...*, стр. 99.

⁸⁸ Ранковић, Д., *Свакодневни живот...*, стр. 124.

⁸⁹ Погледати: Лазаревић, Бранко, *Дневник једног никога*, Први део (1942–1946), Београд 2007.

⁹⁰ Ђоковић, Милан, *Онај стари Београд*, Београд 1994, стр. 577–578. (у даљем тексту: Ђоковић, М., *Онај стари Београд...*). „La Débâcle“ је чувено дело славног и контроверзног француског писца Емила Золе, које описује слом француске државе и агонију француског друштва после пораза од Пруске код Седана 1871. године.

⁹¹ Lukić, Aleksandar, „Jaša Prodanović u Drugom svetskom ratu“, у: *Intelektualci i rat 1939–1947*, dio 2, uredili Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina, Zagreb 2013, str. 385.

бољи.⁹² Ипак, упркос свим могућим опасностима, књиге су се размењивале и читале, у кругу пријатеља, у кафанама, приликом посета и слава. Чак су и поједине књижаре омогућиле грађанима да књиге позајмљују уз скромну надокнаду па да их прочитане врате, уместо да их купују, што је многим који нису могли да одвоје новац за куповину књига много значило. Ова размена књига није била ограничена само на дозвољену литературу већ су током окупације веома популарни били и забрањени наслови.

Читалачки укус београдске публике у време немачке окупације је веома тешко одредити. Ако се у обзир узме статистика која говори о великом броју штампаних књига које су имале благослов немачке окупационе управе и колаборационистичких власти, затим о великом броју књига увезених из Немачке, као и подобним приповеткама, причама, песмама и романима у наставцима који су објављивани у домаћој штампи, закључак би био да су Београђани, милом и силом, прихватили наметнуте културне и књижевне обрасце.⁹³ Са друге стране, велик број тих књига имао је неспорну културну вредност. Дела Гетеа и браће Грим нису губила на својој уметничкој вредности иако су их промовисали нацисти. Исто је важило и за издања која су штампали издавачи под контролом српских колаборационистичких власти – између осталих и дела Вука Стефановића Карацића и Петра Петровића Његоша. Са друге стране, књижевни ураци који су објављивани у дневној и недељној штампи нису импресионирали оне читаоце који су нашли за сходно да их у својим сећањима и дневницима помину. Радило се углавном о петпарачкој књижевности веома ниског квалитета.⁹⁴ Обзиром на велике тираже појединих дневних листова, тешко је утврдити колико их је људи заиста и читало. Такође, не постоје докази да су писци које су колаборационистичке власти гурале у први план и који су освајали награде и побеђивали на конкурсима, као што су Драгутин Илић-Јејо или Душан Ђурић, продавали велике тираже или стекли било какав углед у књижевним круговима престонице. Савременици су их углавном игнорисали или резигнирано осуђивали за непотизам и сарадњу са колаборационистичким апаратом. У сваком случају, они нису остали упамћени у историји српске књижевности. Са друге стране, постоје многа сведочанства да репресија није угасила љубав Београђана према квалитетној литератури и да је, упркос великим опасностима, добра књига и даље имала своју верну публику.

⁹² Ђоковић, М., *Онај стари Београд...*, стр. 589.

⁹³ Бојан Ђорђевић наводи да је до 1943. године у Србију из Немачке увезено око 250.000 књига. Видети: Ђорђевић, Б., *Српска култура...*, стр. 75–76.

⁹⁴ Списак свих приповедака, прича и романа у наставцима који су излазили у београдској окупационој штампи може се пронаћи у: Ђорђевић, Бојан, *Летопис културног живота Србије под окупацијом 1941–1944*, Београд 2001.

Извори и литература:

Архив Универзитетске библиотеке

Војни архив (ВА), Четничка архива (Ча)

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, том XII, књига 2, Београд 1976.

Лист уредби војног заповедника у Србији

Немачка обавештајна служба IV, Београд 1959.

Ново време

Обнова

Понедељак

Службене новине

„Страдање музеја у рату”, 2015, у: <http://www.mgb.org.rs/%D0%BE-muzeju/istorijat-muzeja/1941>, (11. 12. 2015.).

70 година Музеја града Београда: 1903–1973, Београд 1973.

Aleksić, Vesna, „Sudbina jevrejskog kapitala tokom nemačke okupacije Srbije 1941–1944“, у: *Limes +*, бр. 2, 2014.

Васа Чубриловић (ур.), *Историја Београда 3*, Београд 1974.

Вујошевић, Жарко, „Kunst- und Denkmalschutz у окупираном Београду“, у: *Наслеђе*, бр. 4, 2002.

Гавела, Ђуро, *Српска књижевна задруга под окупацијом*, Београд 1945.

Дурковић-Јакшић, Љубомир, „О пропасти Народне библиотеке у Београду 1941. и судбини њених реткости”, *Археографски прилози*, бр. 6–7, 1984–1985.

Dahm, Volker, „Die nationalsozialistische Schrifttumspolitik nach dem 10. Mai 1933“, у: *10. Mai 1933: Bücherverbrennung in Deutschland und die Folgen*, herausgegeben von Ulrich Walberer, Frankfurt am Main 1983.

Дурковић-Јакшић, Љубомир, *Библиотека града Београда: 1928–1945*, Београд 1995.

Ђоковић, Милан, *Онај стари Београд*, Београд 1994.

Ђорђевић, Војан, „Smisao intelektualnog angažmana u ratu i okupaciji“, у: *Intelektualci i rat 1939–1947*, dio 1, uredili Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina, Zagreb 2013.

Ђорђевић, Војан, „Srpski intelektualci u okupaciji: od čutnje do rezignacije“, у: *Intelektualci i rat 1939–1947*, uredili Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina, Zagreb 2012.

Ђорђевић, Бојан, *Летопис културног живота Србије под окупацијом 1941–1944*, Београд 2001.

Ђорђевић, Бојан, *Српска култура под окупацијом*, Београд 2008.

Каталог књига Издавачког и прометног А. Д. »Југоисток«, Београд 1942, 1943.

Kreso, Muharem, *Нјемачка окупациона управа у Београду 1941–1944*, Београд 1979.

Kstner, Christina, „Das Schicksal des Belgrader Verlegers Geca Kon“, у: *Mitteilungen der Gesellschaft für Buchforschung in Österreich*, vol. 1, 2005.

Лазаревић, Бранко, *Дневник једног никога*, Први део (1942–1946), Београд 2007.

- Lukić, Aleksandar, „Jaša Prodanović u Drugom svetskom ratu”, у: *Intelektualci i rat 1939–1947*, dio 2, uredili Drago Roksandić i Ivana Cviјović Javorina, Zagreb 2013.
- Марковић, Никола, Филиповић, Даница, *Забрањивање књига у окупираној Србији 1941–1944*, Београд 2012.
- Марковић, Радосав, *Универзитетска библиотека у Београду: 1921–1945*, Београд 1968.
- Михаиловић, Аритон, *Успомене из окупације*, Београд 2004.
- Палавестра, Предраг, „Андрићев дневник из Сокобање“, у: *Свеске задужбине Иве Андрића*, бр. 14, 1998.
- Пејчић, Јован, *Култура и памћење: Београд у историји и литератури*, Београд 1998.
- Ранковић, Драгутин, *Свакодневни живот под окупацијом: искуство једног Београђанина*, Београд 2011.
- Ристовић, Милан, „Изопачени град у идеологији српских колаборациониста 1941–1945”, у: *Нова српска политичка мисао*, vol. XI, no. 1–4, 2006.
- Старчевић, Велимир, *Књига о Геци Кону*, Београд 2011.
- Стојановић, Александар, Мраовић, Маријана, „Информисање у тоталитарним друштвима, ратна пропаганда и Србија под немачком окупацијом у Другом светском рату”, у: *Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944*, уредио Александар Стојановић, Београд 2015.
- Стојановић, Александар, *Српски цивилни/културни план Владе Милана Недића*, Београд 2012.
- Трговчевић, Љубинка, *Историја Српске књижевне задруге*, Београд 1992.
- Филиповић, Даница, „Забрањивање књига за време Другог светског рата”, у: *Годишњак за друштвену историју*, бр. 1, 2012.
- Herlitz, Georg, Kirschner, Bruno, (Hrsg), *Jüdisches Lexikon: Ein enzyklopädisches Handbuch des jüdischen Wissens in vier Bänden*, Berlin 1927–1930. Издање је у целости доступно на интернет страници <http://sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/freimann/content/titleinfo/405002>
- Hill, Leonidas, „The Nazi Attack on “Un-German Literature”, 1933–1945”, у: *The Holocaust and the Book – Destruction and Preservation*, edited by Jonathan Rose, Boston 2001.
- Шкодрић, Љубинка, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944: Судбина институције под окупацијом*, Београд 2009.

Summary

Dejan Zec

Publishing, Libraries, Censorship and Literary Life of Belgrade during German Occupation in the Second World War (1941–1944)

During the German occupation in the Second World War, the cultural and literary scene of Belgrade and Serbia went through a major transformation. The main goal of the enforced transformation was to curb the creative forces of one very vibrant and fruitful environment and to force them to align with Nazi and collaborationist propaganda machinery, which preached the values fundamentally opposite to the intellectual spirit of Serbian and Yugoslav capital in the years prior to the outbreak of war. With a goal to establish control, the occupational and collaborative regimes formulated cultural policy which leaned on ideological postulates of Nazism and reactionary nationalism, xenophobia and anti-modernism. The effective control of literary life of Belgrade was enforced by censorship of all printed material and by prohibition of printing and distributing of all unfit books and magazines, by taking control over important bookstores and publishers and by deterrence, raids, denunciations and searches of personal libraries. The action of establishing control over literary life had double effect – at the same time the literary scene faded as most of the writers and intellectuals decided to withdraw from public life and refused to work in an enforced system, while the quality of the printed material drastically deteriorated; On the other hand, according to many testimonies, the people of Belgrade read a lot during the occupation, maybe more than ever before, friends and acquaintances exchanged books from their personal libraries, people talked about literature and works which had universal artistic value, but also about works which were politically and socially actual.

Keywords: *literature, publishing, libraries, occupation, Belgrade*